

Макарець Ю. С.

УДК 811.161.2'22

ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛІСТИЧНИЙ АСПЕКТ ВИЯВУ ПРИНЦИПУ ЕКОНОМІЇ В МОВІ ТА МОВЛЕННІ

У статті розглянуто зв'язок дії принципу економії в мовній системі зі стилістичною диференціацією мови. Проаналізовано стилістичні засоби, що ґрунтуються на принципі економії, описано стилі та жанри, у яких він виявляє себе найповніше, з'ясовано екстралінгвальні чинники, якими це зумовлено.

Ключові слова: принцип економії, імпліцитність, розмовний стиль, діалогічне мовлення.

В статье рассмотрена связь действия принципа экономии в языковой системе со стилистической дифференциацией языка. Проанализированы стилистические средства, построенные на принципе экономии, описаны стили и жанры, в которых он проявляет себя наиболее полно, и выяснены экстралингвальные факторы, которыми это обусловлено.

Ключевые слова: принцип экономии, имплицитность, разговорный стиль, диалогическая речь.

The article is dedicated to the connection of the economy principle in the language system and stylistic differentiation of language. The stylistic means that are built on the economy principle are analyzed, the styles and genres in which it manifests itself most are described, the extralinguistic factors that caused it are found out.

Key words: the economy principle, implicitness, conversational style, dialogue speech.

Принцип економії зусиль є одним із визначальних у діяльності людини. У мовленні він виявляється в прагненні зменшити зусилля й витрати часу на продукування висловлення. Дія цього принципу в мовленнєвій практиці позначається на особливостях використання мовцями лінгвальних одиниць та конструкцій і внаслідок повторних уживань компресованих або скорочених компонентів може зумовлювати певні зміни в мовній системі [3], а отже, є одним із чинників розвитку останньої. Однак тенденція до спрощення не стає всеохопною для мовної системи: важливий механізм її саморуху – співіснування принципів економії та експресивності висловлення (яка часто досягається надлишковістю у використанні мовних засобів), що є виявом діалектичного закону єдності й боротьби протилежностей. Цей взаємозв'язок є однією із заporук динамічної рівноваги мовної системи, у якій певною мірою збалансовані компоненти, марковані як "економні" або "надмірні". Порушення ж загального балансу в напрямі економії чи надлишку в мовленні окремих індивідів або певної групи часто стає засобом створення стилістичного ефекту.

Метою статті є з'ясування особливостей дії принципу економії як стилістичного чинника та окреслення його стилетвірних потенцій. Частково ця проблема була досліджена в працях вітчизняних та зарубіжних учених (І. О. Бодуена де Куртене, В. О. Богородицького, Г. Пауля, О. Єсперсена, В. Г. Адмоні, Л. Блумфілда, А. Мартіне, Є. Д. Поливанова, Р. О. Будагова, Б. О. Серебреннікова, В. В. Слькіна, О. В. Стрельнікової, Ю. І. Камінського, М. Е. Сергеевої, Ю. М. Шемчук та ін.), присвячених конкретним виявам економії мовних засобів на різних рівнях мовної системи, стилістичним фігурам уникнення та компресії і декомпресії в перекладацькій діяльності. Однак стилістичний аспект дії принципу економії мовних засобів залишається малодослідженим.

Принцип економії в мовній системі виявляється на всіх її рівнях: фонетичному (випадки спрощення звуків і звукосполук (гаплогія, дієреза, елізія), скорочення звучання, асиміляція та дисиміляція, приєднання за наголосом (прокліза, енкліза)), словотвірному (дифузія, абрєвіація, словоскладання, конверсія, словотвірна компресія), лексичному (семантична конденсація, метонімія, метафоризація, лексикалізація й фразеологізація), морфологічному (анафора, дейксис, транспозиція), синтаксичному (неповні та односкладні речення, еліпсис, напівпредикативність), текстовому (імплікатури, підтекст, прецедентні феномени). Окремі його аспекти привертала до себе увагу ще в античні часи в контексті теорії стилів та ораторського мистецтва.

Античні теоретики стилю розглядали прояви принципу економії мовних засобів у контексті способів досягнення стислості висловлення. У зв'язку з розрізненням стилів за організацією й викладом мовного матеріалу розрізняли періодичний та лаконічний стилі. Їхні мовні особливості зумовлені виразним виявом у першому тенденції до надмірності, у другому – до мовної економії, обмеження на вияв яких накладало прагнення бути зрозумілим аудиторії, щоб вплинути на неї потрібним чином. Так, наприклад, Аристотель, описуючи мову поетичних творів, наголосив на функціонуванні в ній "розтягнутих"

і “скорочених” слів, речень “з пропущеним дієсловом” та ін. [2, с. 1096–1098]. Теоретиків риторики вияви мовної економії як чинника стислості висловлення цікавили в контексті опису двох основних типів красномовства, перший із яких розрахований на емоційний вплив на реципієнта й тому характеризується мовною надмірністю, другий – “чіткий, сухий” і “стислий” що “значною мірою утруднює його сприйняття” [16, с. 29]. З цього приводу Марк Тулій Цицерон зазначає: “Якщо стислістю називати те, у чому немає жодного зайвого слова, то стисла мова Луція Красса; якщо ж стислість полягає в тому, щоб усі слова були лише найнеобхіднішими, то така стислість необхідна тільки зрідка” [16, с. 304]. Про те, що визначальним чинником стислості вважали реалізацію принципу економії в мові (хоча до введення цього поняття було ще далеко) свідчить наведений ним приклад: “Виносять, вийшли, всі йдемо на кладовище, Кладуть її на вогнище”. Синтаксична непоширеність, односкладовість, уникнення сполучних засобів між предикативними частинами – прояви дії досліджуваного принципу в синтаксисі. Як засіб досягнення стислості Цицерон потрактує також різні види переносів (метафоричний та метонімічний) [16, с. 352–353].

В античні часи не було єдиного погляду на роль стислості як засобу впливу на аудиторію. Якщо Цицерон не схильний уважати її потужним стилетвірним чинником і інструментом впливу, зазначаючи навіть, що “зазвичай ... вона заважає викладу” [16, с. 304], то Деметрій Фалерський підкреслював, що стислість і замовчування іноді сприяють величавості мовлення. Тож “не варто скрупульозно договорювати до кінця все, але дещо лишати слухачеві, щоб він подумав і сам зробив висновок. Адже той, хто зрозумів недосказане вами, уже не просто слухач, але ваш свідок, і до того ж доброзичливий. Адже він сам собі здається тямущим, бо ви дали йому нагоду виявити свій розум. А якщо все втовкмачувати слухачеві, як дурню, то буде схоже, що [ви] погані про нього думки” [1, с. 273]. Стислисть він вважає основою “потужного” стилю, який найяскравіше виявився в лаконічному мовленні спартанців: “Спартанцям було дано від природи стисло говорити з іншими, адже стислість має більшу потужність ще і тому, що вона наказова, тоді як розлогість більш придатна для благання й прохання” [1, с. 243]. Крім того, стислість визначає і витонченість мови: “Перше, що робить мову витонченою – це стислість. Та сама думка, висловлена розлогіше, здалася б позбавленою витонченості” [1, с. 261]. Подібного значення надавав стислості Плутарх, який називав її важливим чинником досягнення виразності, сили висловлення. Філософ зазначав, що найцінніші монети – ті, що мають найбільшу цінність при найменшому об’ємі. Так і сила мовлення полягає в умінні висловити багато в небагатьох словах. У контексті реалізації тенденції до стислості він назвав зокрема безсполучниковість: “... Безсполучникова фігура мовлення високо оцінена авторами підручників [риторики]; тих же, хто суворо дотримується правил і не викидає сполучників зі звичайного мовлення, ... засуджують за мертвість та втомливість мови, позбавленої різноманіття” [11, с. 42]. Однак ще в античні часи висловлювали застереження від надмірної стислості, яка робить мовлення незрозумілим і, отже, не дає змоги риторіві досягти комунікативної мети. Так, Квінт Гораций Флакк, вважаючи, що “стислисть потрібна, щоб мовлення линуло легко й вільно”, усе ж зазначав: “Я намагаюся бути стислим – Роблюся одразу незрозумілим” [5, с. 275].

З античних поетик бере початок поділ стилістичних фігур на фігури накопичення та фігури уникання, який знайшов своє продовження в працях вітчизняних риторів. Так, наприклад, М. Довгалевський зазначав, що існує “три види фігур слів: фігури, що полягають у додаванні слів, у пропущенні слів і в подібності слів” [6, с. 323]. У контексті принципу економії інтерес становить друга група. “Фігурами, які полягають у пропущенні слів, називаються такі, коли в реченнях пропускаємо якесь слово. Таких фігур є п’ять: синекдоха, або екліпсис, пропуск єднальних слів, словесний зв’язок, асиндетон і синекіосис” [Там само]. Під синекдохю (екліпсисом) автор розуміє еліпс. Словесний зв’язок (“зевгму”) “маємо тоді, коли декілька синтагм або членів періоду з’єднані між собою одним дієсловом. Як наприклад: “Коли мовчить все повітря, всі птахи, всі звірі, то в цей час слід закінчити шкільні заняття” [6, с.328]. Асиндетон – фігура, сутність якої полягає у тому, що “який-небудь член періоду закінчується своїм власним словом. Як наприклад: “Заняття дають силу юності, забавляють дитинство, приносять насолоду старості” [Там само]. Синекіосис – “це така фігура, коли поєднуються між собою протилежні речі. Як наприклад: “Жаднозі мало як того, що є в нього, так і того, чого він не має” [Там само].

У сучасній стилістиці серед фігур уникнення традиційно виокремлюють замовчування, асиндетон, силепс та еліпс [15, с. 278–279]. Замовчування як стилістична фігура виявляється в обірваних реченнях, що лишать читачеві можливість доміслити пропущене й водночас створюють враження психологічного напруження: *Долоню на чоло поклав; / Крізь пальці майбутньому в вічі... / Хвилина текла, не текла... / Наган дав осічку аж двічі... / А третє... / Сонячний сміх / На драни упав черевики... / І правда, і радість, і гріх, / І біль не навіки!* (Є. Плужник). Незакінченість, уривання речення з метою створення враження хвилювання називають *апосіопезою*: *До товару... По воду... А день за днем... / Знов подвір’я взялось травою... / Серце, серце! З твоїм вознем / – У бур’ян головою!* (Є. Плужник). *Асиндетон* – стилістична фігура, що полягає в пропусканні сполучників: *Упали роси на зелені вруна, / З діброви обізвася соловей, / Подобою душі ряхтять лагуни, / Безмежно виростаючи з ночей* (В. Стус). *Силепс* – стилістична фігура, в основу якої покладено поєднання неоднорідних членів у спільному синтаксичному та семантичному

підпорядкуванні: *На початку серпня панянка з наївними дитячими спогадами десятирічної давнини і чотирма охоронцями прибула в Україну і віч-на-віч стикнулася із мрією* (Л. Дашвар). Еліпс полягає в спрощенні певного члена речення, який може бути відновлений із контексту або комунікативної ситуації: *Війна клята. Шкіру – змориками, руки – мозолями, тільки очі світяться та серце тривожиться* (Л. Дашвар). Названі стилістичні фігури широко використовують у художніх текстах із метою передачі психологічного стану персонажів, в окремих жанрах публіцистики, оскільки вони надають мові твору стислості, динамічності та стрімкості. Їх використання є основою так званого телеграфного (або рубаного) стилю, сутність якого полягає в максимальному скороченні фраз.

З принципом економії пов'язане також утворення тропів, що ґрунтуються на метафоризації. Як стверджує Б. О. Серебренніков, метафоризація покликана оберігати мову від непомірного розростання словникового складу, сприяючи загальній тенденції до економії мовних засобів. Він зауважує: "Можна припустити, що здатність утворювати переносні значення має самостійний вияв, який за своїми результатами збігається з дією тенденції до економії" [14, с. 25]. Тож метафоризація є одним із виявів імплікативної тенденції, оскільки дає змогу ввести додаткову інформацію без витрати додаткових мовних засобів. Так, наприклад, метафоричні перифрази як описові позначення певних реалій, з одного боку, є виявом тенденції до мовної експресивності і, як розчленовані вторинні найменування, у яких порушені загальні закономірності семантичної сполучуваності слів, суперечать економії мовних засобів [9, с. 22–27]. Крім того, повторне називання передбачає зумисну витрату мисленневих і мовленневих зусиль на подолання автоматизму у виборі засобів із-поміж уже готових при загальній мовній тенденції до економії мовленневих зусиль. Однак, з іншого боку, метафоричні вторинні назви мають здатність передавати значний обсяг імпліцитної інформації, що робить їх засобом економії. Наприклад: *І орд яких заінені галопи / розбились тут об сонце і граніт, – / камінний щит готичної Європи* [Верховина. – Ю. М], */ казковий край денцівок і трембіт!* (Л. Костенко). В основу перифрази "камінний щит готичної Європи" покладено знання про роль Верховини в історії середньовічної Європи. Верховина стала тією межею, яку не вдалося перейти татаро-монгольській орді, тож вона "зупинила" її навалу, "оборонила" Європу, ставши для неї "щитом". Водночас перифраз передає оцінку історичної ролі денотата. Отже, вторинне найменування дає змогу ввести імпліцитну інформацію в текст зі значною економією мовних засобів.

Функціонально-стилістичним різновидом мови, у якому принцип економії мовних засобів виявляє себе найповніше, є розмовний, зокрема діалогічне мовлення. Для діалогу характерна неспівмірність між переданою через висловлення інформацією та вербалізованими мовними засобами, що є проявом тенденції до максимальної семантичної місткості синтаксичної моделі при мінімальній витраті мовних засобів: "Діалог майже завжди передбачає можливість недоговорювання, неповного висловлення, непотрібності мобілізації всіх тих слів, які мали би бути мобілізовані для виявлення такого самого мисленневого комплексу в умовах монологічного мовлення" [4, с. 317]. Це зумовлено тим, що "діалог завжди передбачає те знання співрозмовником сутності справи, яке дозволяє цілу низку скорочень... і породжує в певних ситуаціях суто предикативні висловлення" [4, с. 315]. Тож у діалогічному мовленні діє виразна тенденція до мінімалізації мовних засобів. Значна частина речень у діалогах мають неповну структуру, у них часто вербалізована тільки одна позиція структурної схеми, а решта позицій мовними одиницями не заповнені. "Експліцитність / імпліцитність цих одиниць зумовлюється комунікативною настановою висловлення, намаганням мовця повідомити дещо нове про дійсність, не повторюючи уже відомої інформації, а також використанням невербальних засобів комунікації. При цьому імпліцитність певних синтаксем у семантико-синтаксичній структурі речення не порушує змісту конструкції" [18, с. 16]. Наприклад: – *Ти спиш?* / – *Думаю...* / – *Не думай, Бог допоможе...* / – *Уже не думаю...* / *Слухаю...* / *О, ти чуєш?!* / – *Чую! Чую! Чого він так б'ється?!* / – *Бо ми не даємо йому спати.* / – *То спімо?* / – *Спімо...* (М. Матіос); – *Летиш, мов засць переляканий.* / – *А хіба перелякані зайці швидко бігають?* / – *Та вже ж що швидко.* / – *Так, що й ви не доженете?* / – *Не знаю, не пробував.* / – *А чому не пробували?* / – *Дід слинить цигарку і лукаво посміхається у вуса.* / – *Бо за це трудоднів не пишуть.* / – *А якби писали?* / – *Однак не взявся б. Не люблю дурне діло робити* (В. Симоненко). Варто відзначити, що діалогам властива менша повнота других реплік (реплік-реакцій), оскільки в них не повторюються смислові ланки, вербалізовані в перших репліках. Така неповнота становить норму діалогічного мовлення, оскільки пропущені компоненти легко можуть бути відновлені з лексико-граматичної структури першої репліки. "Потреба висловлюватися економно, без називання зрозумілого, призводить у діалозі до опущення предикатних синтаксем. Імпліцитність цих одиниць стосується, зазвичай, репліки-реакції, яка інформацію про ознакове слово черпає в основному із попереднього контексту або безпосередньо з умов ситуації" [18, с. 15].

Діалогічне мовлення має багато спільного зі спілкуванням в мережі Інтернет. Із розвитком новітніх технологій дослідники все частіше говорять про формування окремого стилю спілкування у всесвітній павутині, особливості якого зумовлені прагненням економії часу. Зокрема йдеться про широке використання неповних речень і слів-речень, часті скорочення, графічне відтворення звукового образу слова, буквено-цифрові "ребуси", спрощення орфографічних і пунктуаційних норм та ін. Технологічний розвиток зумовив появу ще одного нового виду спілкування, який має подібні мовні риси – смс-

повідомлення. Однак у них тенденція до компресії виявлена значно більшою мірою, оскільки, крім прагнення зекономити час, на такі повідомлення накладає обмеження потреба економії місця, тому що обсяг смс лімітований певною кількістю знаків. Скорочення відбувається як за рахунок спрощення синтаксичних конструкцій, так і скорочення слів, аббревіатур та ребусів.

Отже, принцип економії мовних засобів є вагомим стилістичним чинником. Принцип економії мовних засобів виявляється в усіх функціональних-стилістичних різновидах мови, але найповніше його стилетвірний потенціал реалізується в художньому та розмовному стилях. У художніх текстах широко функціонують стилістичні фігури, засновані на економії мовних засобів, а введення в текст імпліцитної інформації за рахунок використання тропів дає підстави також потрактувати їх як засоби компресії. У розмовному мовленні значне спрощення мовних конструкцій та часта вербалізація лише окремих позицій структурної схеми речення зумовлена умовами спілкування, які дають змогу компенсувати нереалізовані компоненти за рахунок екстралінгвальних фактів. У названих стилях принцип економії мовних засобів реалізується в тісній єдності із тенденцією до експресивного висловлення, яке веде до мовної надмірності. Однак спілкування за посередництвом новітніх технологій та обмеження, які вони накладають на повідомлення (час написання та обсяг знаків), дають підстави стверджувати про формування нових стилів та жанрів мовлення (зокрема Інтернет-спілкування та смс), для яких економія стає визначальною, а експресивність досягається здебільшого немовними засобами.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на опис особливостей вияву принципу економії на різних рівнях мовної системи.

Література:

1. Античные риторика / [под ред. А. А. Тахо-Годи]. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1978. – С. 237–285.
2. Аристотель. Поэтика: об искусстве поэзии / Аристотель // Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. – Минск : Литература, 1998. – С. 1064–1112.
3. Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию / Бодуэн де Куртенэ И. А. ; [отв. ред. С. Г. Бархударов ; вступ. ст. В. В. Виноградова, А. А. Леонтьева]. – Т. 1. – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1963. – 384 с.
4. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – М. : Изд-во “Лабиринт”, 1999. – 352 с.
5. Гораций Квинт Флакк. Оды. Эподы. Сатиры. Послания / Квинт Гораций Флакк ; [ред. переводов, вступ. ст. и комментарии М. Гаспарова]. – М. : Изд-во “Художественная литература”, 1970. – 500 с.
6. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний) / Довгалецький М. ; [переклад, примітки та словник імен і назв В. П. Маслюка]. – К. : Мистецтво, 1973. – 436 с.
7. Елькин В. В. Диалогическая речь – основная сфера реализации языковой экономии : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.04 “Германские языки” / В. В. Елькин. – Пятигорск, 2001. – 20 с.
8. Камінський Ю. І. Комплементарна єдність компресії та декомпресії в межах закону мовної економії / Ю. І. Камінський // Вісник СумДУ. Серія : Філологія. – 2007. – № 1. – Т. 2. – С. 109–112.
9. Макарець Ю. С. Перифразові номінації в українському публіцистичному дискурсі : [монографія] / Ю. С. Макарець. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2012. – 205 с.
10. Мацько Л. І. Стилістика української мови / Мацько Л. І., Сидоренко О. М., Мацько О. М. – К. : Вища школа, 2003. – 462 с.
11. Плутарх. Сочинения / Плутарх ; [перевод с древнегреч. Т. Г. Сидаша]. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 384 с.
12. Пономарів О. Д. Стилістика сучасної української мови / О. Д. Пономарів. – К. : Либідь. – 1993. – 248 с.
13. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – С. 440–441.
14. Серебренников Б. А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Б. А. Серебренников. – М. : Наука, 1988. – 242 с.
15. Ткаченко А. О. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства : [підруч. для студ. гуманітар. спеціальностей вищих навч. закл.] / А. О. Ткаченко. – [2-е вид., випр. і доповн.]. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2003. – 448 с.
16. Цицерон Марк Тулий. Эстетика: Трактаты. Речи. Письма / Марк Тулий Цицерон. – М. : Искусство, 1994. – 540 с.
17. Чемеркін С. Г. Українська мова в Інтернеті: позамовні та внутрішньоструктурні процеси / Чемеркін С. Г. – К., 2009. – 240 с.
18. Щербачук Н. П. Семантико-синтаксична структура простого речення у діалогічному мовленні (на матеріалі художніх творів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Українська мова” / Н. П. Щербачук. – К., 2006. – 20 с.